

"з + N_{gen}": *Від любові п'яну, в тихому саду партизан кохану кликає молоду (С.Голованівський); Від хвилювання в нього сіпались повіки (Н.Рибак)*. Непередбачену суб'єктом внутрішню каузачію психічного характеру виражає конструкція "у (в) + місцевий відмінок іменника": *У безсилій люті Дмитро аж заскреготав зубами (Ю.Мокрієв)*. Конструкції "через + N_{acc}", "за + N_{instr}", "на + N_{acc}", "по + N_{loc}" також виражають стихійну внутрішню причину, хоч кількісно поступаються структурам "з + N_{gen}" та "від + N_{gen}": *Їжа не йшла через хвилювання, спробував їсти – хліб здавався гірким (Ю.Збанацький)*. Лише неусвідомлену внутрішню причину виражає безприйменникова конструкція з орудним відмінком іменника: *Очі старого загорілись гнівом (Ю.Мокрієв)*. Конструкції із значенням внутрішньої неусвідомленої психічної причини в сучасній українській мові активніші, ніж конструкції, що називають фізичний стан суб'єкта.

Найбільш поширеними засобами вираження внутрішньої причини, що залежить від самого суб'єкта, контролюється його волею, є конструкції "з + N_{gen}", "від + N_{gen}", "через + N_{acc}", "за + N_{instr}": *А він спохмурнів від заздрощів і вже не міг зупинитись (М.Іщенко)*; *Санька могла це зумисне підстроїти – з жаги чи ще, може, з ревнощів, і з боязні втратити цю свою любов (О.Гончар)*; *Заколовський збагатився через темні махінації й купив частину нашого села (Ю.Хорунжий)*. Як бачимо, в аналізованих конструкціях функцію головного компонента виконують дієслова стану, перетворення, виявлення, а у ролі залежних слів виступають абстрактні іменники різних семантичних груп.

Проведене дослідження дозволяє зробити деякі висновки:

1. Мовна семантика причини пов'язана з філософською категорією каузальності, але не тотожна з нею.
2. У плані лінгвістичної інтерпретації розрізняються семантичні різновиди поняття зовнішньої і внутрішньої причини.
3. Внутрішня причина може бути усвідомленою та неусвідомленою. Зміст внутрішньої причини пов'язаний із психічною та фізичною діяльністю суб'єкта.

Г.М.Чирва, М.С.Судденко

Складнопідрядні речення-афоризми

Спостереження за всією системою складнопідрядних речень сучасної української мови навело нас на думку, що вони більше, ніж

складні речення інших типів (про прості, не маючи потрібних даних, говорити не будемо), схильні до афористичного формулювання думки. Очевидно, залежність однієї чи кількох предикативностей від головної – тези – сприяє аргументації, переконанню. В усякому разі, чимало складнопідрядних речень відповідає чи не всьому переліку ознак і властивостей афоризмів (крилатих висловів) [див. 2, с. 20, 81; 1, с. 4 і 5; 5, с. 80].

Справа дещо в іншому: чи піднімаються ці вислови на вершини розуму – до мудрості? Без сумніву, зразком служать ті, що дав наймудріший з усіх учителів – народ (за М.Рильським), напр.: *Хто рано встає, тому Бог дає; Щоб рибку з'їсти, треба в воду лізти* та ін.

Однак зацікавив нас матеріал літературного походження – складнопідрядні речення-афоризми з творів українських геніальних, великих, видатних митців, а може, й людей інших професій, одним словом – мислителів. Віддамо належне фразеологам, які призибляли й навели в словниках, інших працях сотні крилатих авторських висловів, серед них – і складнопідрядних речень [4; 1; 6 та ін.]. Але, по-перше, це, як правило, афоризми письменників ХІХ – І пол. ХХ ст., а по-друге, в багатьох працях вони дещо зневизначаються оточенням світової афористики. Ось чому, користуючись принагідно й тими афоризмами, що вже перебувають в науковому обігу, головну увагу зосереджуємо на самостійно призибраних зразках. Певна річ, оперуючи сучасними, а то й новітніми, створеними за останні десятиліття афоризмами, говорити про таку їх визначальну рису, як усталеність відтворення, досить важко. Бо тут є й такі, котрі чуємо (читаємо) чи не щодня, скажімо, *Маємо те, що маємо* (приписано Л.Кравчукові), й ті, що згадуються рідко, хоч за мірою істинності, мудрості стоять, мабуть, вище: *Коли проломлено шар духовності – людина гине* (О.Гончар). Не слід, думаємо, говорити про змістову, тематичну, часову актуальність. Вселюдськість і всечасність – так би ми визначили головні критерії кваліфікування авторських висловів саме як афоризмів (дещо запозичено у В.Коротича).

Шкода, що дослідників синтаксису складного речення все це досі не цікавило.

Тема зобов'язує поставити на перший план аналіз будови складнопідрядного речення-афоризму, особливості вираження семантико-синтаксичних відношень між головною і підрядною частинами.

Досліджений матеріал репрезентує майже всі види елементарних складнопідрядних речень, які визначаються за усталеною структурно-семантичною класифікацією [див. 3; 7]. Не змогли ми відшукати

конструкцій з підрядними наслідку, власне способу дії, супровідними. Трапилося лиш одне речення з підрядною порівняльною: *В поезії всесчасність хазяйнує, / Як вітер в полі, вмитому дощем* (В.Коротич).

Найвищою частотністю функціонування відзначаються речення із **займенниково-означальними** частинами – 32% усіх зафіксованих двокомпонентних конструкцій. Є тут речення з підрядними в суб'єктно-уточнювальній функції, побудовані за моделлю "той – хто": *Вміє розставатись той, хто вмів любить* (М.Рильський); "той – що": *Ті, що народжуються раз на століття, / умерти можуть кожен день* (Л.Костенко). Досить регулярно, очевидно, для актуалізації реми речення, є інверсія підрядної частини: *Хто дивиться нам вслід, / той плаче за собою* (Л.Костенко); *Хто зерно сіє золоте / В землі палку невтому, / Той сам пшеницею зростає / На полі вселюдському* (М.Рильський).

Ефективним з точки зору узагальнення змісту є використання форм середнього роду займенників *увесь, той*: *Все, чим образили поета, / акумулюється в слова* (Л.Костенко); *Усе, що можна в нас забрати, / Не варте нас* (І.Жиленко); *Старе те, що давно було новим* (О.Довженко). Деякий відтінок власне означальних відношень дає опорний компонент "неозначений займенник + вказівний": *І щось в мені таке болить, / що це і є, напевно, Україна* (Л.Костенко).

Не шкодить стрункості побудови афоризму й уживання сполучних займенників у непрямих відмінках, у т. ч. з прийменником: *На чому правди є печать – / те й повік-віку не згаса* (П.Тичина).

Формально відрізняються речення з підрядними займенниково-означальними в об'єктно-уточнювальній функції, як опорні компоненти тут використовуються ті ж займенники: *Ти краще придивляйся, як належно, / До тих, хто мислить і говорить обережно* (В.Симоненко); *Те, що зернятком брав, – / колоском поверни* (В.Коротич). Спостерігаємо не тільки узгодженість, а й певну дисгармонію опорних і сполучних засобів: *Тих, кому все зрозуміло, / Я не шкодую нітрохи* (М.Руденко); *Горі тому, хто посміє підняти / Руку на першу усмішку дитяти* (М. Рильський). Втім, такі "негармонізовані" афоризми знані ще з творчості Т.Шевченка: *У чужому краї не шукайте, / не питайте того, що немає / і на небі, а не тільки на чужому полі*. Скористався він і незмінним обставинним сполучним словом: *Тому доля запродала / Од краю до краю, / А другому оставила / Те, де заховують*.

Для підсилення вислову, як і в звичайних реченнях, при опорних займенниках вживаються частки *лише, тільки*: *І тільки тих поважать мільйони, / Хто поважає мільйони "я"* (В.Симоненко). Є й випа-

док перенесення частки до сполучного слова: *Лиш хто народу рідного не любить, / Піде по світу тихим жебраком / І, просячи, до щастя шлях загубить* (Д.Павличко).

Беззастережно до речень цього виду зараховуємо й ті, в головних частинах яких пропущено облігаторний, конструктивно необхідний займенник. Вони ще більш стрункі й лаконічні: *О будьте прокляті, – кому / назад повернуто обличчя!* (В.Сосюра); *Не знає втомці, хто доріг не міряє* (Г.Чубач); *Не боїться темних туч, / хто не ламає в леті ключ* (А.Малишко).

Оригінальним за будовою видається афоризм Ліни Костенко *А хто від правди ступить на півметра, – / душа у нього сіра й напівмертва*, бо тут підрядний зв'язок з опорним особово-вказівним займенником мовби перейшов в експресивніший – безсполучниковий.

Дещо менша частотність функціонування речень із **власне означальними** підрядними частинами (близько 18%). Конструктивно підрядна не є обов'язковою, та, по-перше, в афоризмах пояснювані іменники мають надто загальну семантику й потребують конкретизації, а по-друге, саме в підрядній частині переважно й виражено головну сутність крилатого вислову: *Цілую руки, / що крутили жорна / у переддень космічної доби* (В.Симоненко); *Любов до людини і віра в неї – це, образно кажучи, повітря, на якому тримаються крила ласки і лагідності* (В.Сухомлинський); *Віддайте мені мову, / якою мій народ мене благословив* (Л.Костенко). Справді, без підрядної частини не буде афоризму, не буде й повноцінного речення, хіба що примітивна трансформація в монопредикативну структуру. Пор. ще: *Мистецтво, в якому немає краси, – погане мистецтво* (О.Довженко); *Я син землі, що родить хліб і мрію* (Д.Павличко).

Як відомо, є речення з безпосереднім присубстантивним зв'язком: *Не одійде ріка, що веде нашу пам'ять* (М.Вінграновський); *Я лиш інструмент, / в якому плачуть сни мого народу* (Л.Костенко) та з опосередкованим, коли при іменнику є займенник (*той, такий*) і цей комплекс конкретизується підрядною частиною: *Як сумно тій людині жить, / Яка в житті не знала суму; / в ночі сил таких немає, / Щоб наше сонце погасить* (М.Рильський) – означальна має відтінок мети. Інколи присубстантивний займенник підсилюється відокремленням, але сутність підрядного зв'язку не змінюється, напр.: *Душа людська міряється повною мірою, та такою, про яку і не підозрював світ* (О.Довженко).

Крім звичних означальних сполучних слів (зрідка – сполучників) в афоризмах трапляються й обставинні сполучні слова, та при цьому додаткових відтінків місця, часу чи ін., як правило, не виникає: *Душа – єдина на землі держава, / де є свобода, чиста, як озон* (Л.Костенко); *Благословенна та ясна година, / коли дитя читає Кобзаря* (Д.Павличко).

Речення з підрядними **з'ясувальними** теж часто використовуються для оформлення афоризмів. Як семантичні поширювачі дієслів мовлення, мислення, сприймання та ін. підрядні частини виступають в об'єктній функції: *Ти знаєш, що ти – людина?* (В.Симоненко); *І я відчуваю, як доля великого світу / На наші рамена ляга, наче батькова свитка* (Б.Олійник). Крім простих сполучників і сполучних слів, використовуються усталені сполучні комплекси: *Не вірю в те, що стати на коліна – / це означає шану віддавати* (В.Коротич); *І він подякував за те, що з птаха / Його зробили плазнем* (Д.Павличко). У суб'єктній функції підрядні з'ясувальні функціонують при оціночних предикатах: *Та неоднаково мені / Як Україну злії люде / Присплять, лукаві, і в огні / Її, окрадену, збудять* (Т.Шевченко); *Неправда, що у правди сто облич* (І.Муратов); *Але ще гірше, як іржаву мисль / Вганяють молотком у дошку рими* (Д.Павличко).

Серед конструкцій з детермінантним зв'язком переважають речення з підрядними **умови**; очевидно, вони краще відповідають формулам повчань. Є тут афоризми з доміантою майбутнього часу: *Якщо планету вище підійму, / Вкраїна стане точкою опори* (П.Скунць); *І якщо владеш ти на чужому полі, / Прийдуть з України верби і тополи* (В.Симоненко). Своєрідно відношенням умови пов'язуються форми інфінітива і теперішнього часу: *Не відшукати щастя для вітчизни, / Як в немочі проказній людський рід* (Д.Павличко); *Не треба все валити на Прокруста, / Коли не маєш дару Златоуса* (Л.Костенко); дві форми теперішнього часу (включаючи нульову): *Коли в людини є народ, / тоді вона уже людина* (Л.Костенко); *Чогось таки ми варті, / Коли добро за нами вироста!* (В.Бровченко).

Автори, аби не послабити категоричність вислову, уникають вираження ірреальної умови, що й засвідчили наведені речення. Трапився лише один зразок: *Коли б усі були нормальні, / ми б повернулись до печер* (М.Руденко).

Помітною є тенденція винесення підрядної частини в препозицію.

Речення з відношенням умови фіксуються з частотністю 15%, конструкції з іншими обставинними відношеннями віднаходимо рідше – від 3 до 9 на кожні сто речень.

Відношення **часу** рідко бувають однозначними: *Поки геній стоїть, витираючи сльози, / метушлива бездарність отари свої пасе* (Л.Костенко); *Шлях кінця не має, / доки ноги носять* (І.Світличний). Здебільшого маємо нашарування інших відношень – **умови**: *Митцям не сняться почесні і слава, / Коли вони виходять у грозу* (В.Коротич); *Є скарби, допоки їх шукають. // Перестануть – от тоді і все* (Л.Костенко); **допустовості**: *Україно! Доки жити буду, / Доти відкриватиму тебе* (В.Симоненко). Як бачимо, використання співвідносних пар типу *тоді – коли, доти – доки* ніби "заокруглює" афоризм, хоч не позбавляє його додаткових обставинних значень.

Засоби вираження **допустовості** сприяють посиленню категоричності афоризму, згадаймо Лесю Українку: *Хоч би артисту руки відрубати, / Він все-таки творить не перестане*. Не менш промовисте: *Я вирвуся, хоч лапу відгризу або Хоч піднімай його домкратом, / а хам не буде демократом* (Л.Костенко). За певних умов і тут можуть виникати відтінки інших значень, як-от **локальності**: *Де не стоятиму – вистою!* (В.Стус). Порядок розташування частин майже не впливає на ступінь виразності афоризму.

Аргументовані повчання оформлюються і як складнопідрядні речення з підрядними **причини**, очевидно, цьому сприяє постпозитивне розташування підрядної: *Любіть землю, любіть працю на землі, бо без цього не буде щастя ні нам, ні дітям нашим ні на якій планеті* (О.Довженко); *Не гнись в поклонах до Європи, / Бо ти не єсть жебрак сліпий* (Д.Павличко). Спостерігаємо смислову співвідносність логічно наголошених слів у головній і підрядній частинах: *Душа летить в дитинство, як у вирій, / бо їй на світі тепло тільки там* (Л.Костенко); *Побратаймося хлібом, / бо це найчесніша з спільнот* (В.Коротич).

Обмежимося кількома прикладами речень з іншими обставинними відношеннями – **мети**: *До віку, по останній скрик / У небо прагнуть, щоб... землі сягнути* (Б.Олійник); **мети з відтінком означальності**: *Нові покоління не папуги, / Щоб товкти заучене давно!* (В.Симоненко); **мети з відтінком способу дії**: *А не можна зробити так, щоб для всіх людей – / вагони першого класу?* (Л.Костенко); **місця**: *Де воля родиться, / там загиба звіра* (Д.Павличко).

Багатокомпонентні складнопідрядні речення (з кількома підрядними) – теж не рідкість серед афоризмів, хоча про лаконічність тут говорити вже не доводиться, швидше – про розгортання думки шляхом додаткової аргументації. Маємо конструкції з однорідною супідрядністю: *Живе лиш той, хто не живе для себе, / Хто для других виборює життя* (В.Симоненко), з неоднорідною: *Співає*

кожен, хто якої може, і так співає, як йому дано (Л.Костенко), з послідовною підрядністю: *Знай, що велике щастя вчителя – бачити тебе таким, яким він створив тебе, як свій ідеал* (В.Сухомлинський), з комбінованою: *Страшні слова, коли вони мовчать, / коли вони зненацька причаїлись, коли не знаєш, з чого їх почать, / бо всі слова були колись чиймись* (Л.Костенко).

Кожен тип речення-афоризму становить значний інтерес для синтаксичних студій, матеріали котрих призвичають до формулювання мудрих думок та ще й урізноманітнюють навчання й виховання молоді. На прикладах складнопідрядних речень ми спробували показати використання багатьох засобів вираження семантико-синтаксичних відношень майже у всіх видах підрядності. Можливо, слід би додатково простежити за впливом семантичної спорідненості лексики (синонімів, навіть елементарного дублювання лексем, антонімів тощо) і специфічних засобів узагальнення (вказівних слів, форм другої особи однини та середнього роду).

Маємо також надію, що проаналізований матеріал дасть можливість іншим мовознавцям доповнити, осучаснити словники афоризмів.

Література

1. Антологія афоризмів / Упор. Л.П.Олексієнко. – Д.: Сталкер, 2004. – 704 с.
2. Єрмоленко С.Я., Бибик С.П., Тодор О.Г. Українська мова: Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів / За ред. С.Я.Єрмоленко. – К.: Либідь, 2001. – 224 с.
3. Кващук А.Г. Синтаксис складного речення. – К.: Радянська школа, 1986. – 112 с.
4. Коваль А.П., Коптілов В.В. Тисяча крилатих висловів української літературної мови. – К.: Наукова думка, 1964. – 672 с.
5. Словник іншомовних слів / За ред. О.С.Мельничука. – К.: Головна ред. УРЕ, 1974. – 776 с.
6. Сучасна українська літературна мова / За заг. ред. І.К.Білодіда: Лексика і фразеологія. – К.: Наукова думка, 1974.
7. Шульжук К.Ф. Синтаксис української мови. – К.: Академія, 2004. – 408 с.